The Gleaner

Vol 26 (2008)

Πώς «βρέθηκαν» στα Τρίκαλα το 1779 ο Newton, ο Wolff και ο Boerhaave. Μια υπόθεση

Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος

doi: [10.12681/er.77](https://doi.org/10.12681/er.77)

To cite this article:

Αποστολόπουλος Δ. Γ. (2008). Πώς «βρέθηκαν» στα Τρίκαλα το 1779 ο Newton, ο Wolff και ο Boerhaave. Μια υπόθεση. *The Gleaner*, 26, 287–292. <https://doi.org/10.12681/er.77>

ΠΩΣ «ΒΡΕΘΗΚΑΝ» ΣΤΑ ΤΡΙΚΑΛΑ ΤΟ 1779
Ο NEWTON, Ο WOLFF ΚΑΙ Ο BOERHAAVE

Μία υπόθεση

Ο ΤΡΙΚΚΗΣ ΑΜΒΡΟΣΙΟΣ όταν συνάντησε τὸ 1779 στὰ Τρίκαλα τὸν Jacob Jonas Björnsthål τοῦ μίλησε γιὰ τὸν Newton, τὸν Wolff, τὸν Boerhaave «καὶ γιὰ ἄλλους».

Μολονότι ἡ ἀναφορὰ τοῦ Σουηδοῦ περιηγητῆ εἶναι ρητὴ καὶ ἡ πληροφορία ποὺ δίνει γιὰ τὴν ἐνημερότητα τοῦ Τρίκκης Ἀμβρόσιου σὲ ἐπιστημονικὰ ζητήματα τῆς ἐποχῆς του ἀναφέρεται ἀπὸ σχεδὸν ὅλους ὅσοι ἔχουν ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ ταξίδι τοῦ Björnsthål στὴ Θεσσαλία, δὲν ἔχει διατυπωθεῖ, ὅσο γνωρίζω, κάποια ὑπόθεση γιὰ τὸν πιθανὸ δίαυλο τῆς πληροφόρησης τοῦ Ἀμβρόσιου στὰ θέματα αὐτά. Μὲ ἄλλα λόγια στὸ εὐλόγο ἐρώτημα: ἀπὸ ποιά πηγὴ γνώριζε ὁ ἐπίσκοπος Τρίκκης τὸν διάσημο Ἀγγλο μαθηματικὸ καὶ φυσικὸ, τὸν Isaak Newton, τὸν Γερμανὸ φιλόσοφο καὶ μαθηματικὸ, τὸν Christian Wolff καὶ κυρίως τὸν Ὁλλανδὸ ἱατρὸ καὶ χημικὸ Hermann Boerhaave —γιὰ νὰ μείνουμε στὰ ὀνόματα τὰ ὁποῖα ρητὰ ἀναφέρει στὴ μαρτυρία του ὁ Σουηδὸς περιηγητής—, δὲν ἔχει δοθεῖ ἀπάντηση.

Θυμίζω ἐδῶ τὴ σχετικὴ μαρτυρία τοῦ Björnsthål δίνοντας τὸ πανομοιότυπο τῆς σελίδας ἀπὸ τὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ ἔργου του στὰ σουηδικὰ στὴν ὁποία ἀφηγεῖται τὰ τῆς συνομιλίας του μὲ τὸν ὀρθόδοξο ἀρχιερέα· θυμίζω τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἡ μαρτυρία του ἐγινε γνωστὴ στὸ ἑλληνικὸ κοινὸ καὶ διατυπώνω τὴν ὑπόθεσή μου γιὰ τὸ πῶς ὁ Ἀμβρόσιος μποροῦσε νὰ εἶναι ἐνημερωμένος γιὰ ὅλα αὐτὰ τὰ διάσημα ὀνόματα τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπιστήμης.

I

Γεννημένος σὲ μιὰ περιοχὴ κοντὰ στὴ Στοκχόλμη τὸ 1731, ὁ Björnsthål ταξίδεψε σὲ ὅλη σχεδὸν τὴν Εὐρώπη (Γαλλία, Ἰταλία, Ἑλβετία, Γερμανία, Ὁλλανδία καὶ Ἀγγλία) καὶ στὴ συνέχεια θέλησε νὰ ἐμπλουτίσει τὶς ταξιδιωτικὲς του ἐμπειρίες ἐπισκεπτόμενος τὴν Τουρκία καὶ τὴν Ἑλλάδα —«Turkiet, och Grekland», ὅπως ἀναφέρονται στὸ σχετικὸ τμῆμα τοῦ ἔργου του. Πέθανε στὴ Θεσσαλονίκη τὸ 1781.

Τὰ ταξιδιωτικὰ του ἀπομνημονεύματα μὲ τὸν τίτλο «Resa» (Ταξίδι), δημοσιεύτηκαν μετὰ τὸ θάνατο τοῦ συγγραφέα σὲ ἑξὶ τόμους, ἀπὸ τὸ 1780 ὡς τὸ 1784, στὴ Στοκχόλμη. Τὰ σχετικὰ μὲ τὴν περιήγησή του στὴ

Θεσσαλία τὸ 1779, ποὺ εἶχαν δημοσιευτεῖ στὸν πέμπτο τόμο τῆς ἔκδοσης τοῦ ἔργου στὰ σουηδικά, μεταφρασμένα στὰ ἑλληνικά ἀπὸ τὸν Ἀντώνη Μυστακίδη ἐκδόθηκαν τὸ 1979 στὴ Θεσσαλονίκη μετὰ τὸν τίτλο *J. J. Björnsthål, Τὸ ὁδοιπορικὸ τῆς Θεσσαλίας 1779*.¹ Στὸ δημοσίευμα ὁ μεταφραστὴς ἐμφανίζεται μετὰ τὸ ψευδώνυμο «Μεσεβρινός».²

Ἀναφορὲς γιὰ τὸν Björnsthål στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία ὑπῆρχαν ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα σὲ δημοσιεύματα τοῦ Νίκου Βέη,³ ὡστόσο ὁ Σουηδὸς περιηγητὴς ἔγινε εὐρύτερα γνωστὸς ἀπὸ τὸ ἄρθρο τοῦ Christian Callmer, ποὺ, μεταφρασμένο στὰ ἑλληνικά ἀπὸ τὸν Ι. Θ. Κακριδῆ, δημοσιεύτηκε τὸ 1953 στὴ *Νέα Ἑστία*⁴ καὶ ἀναδημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ *Μακεδονικά*.⁵ Στὴ συνέχεια ὁ Ἀντώνης Μυστακίδης ἄρχισε νὰ δημοσιεύει σὲ περιοδικὰ τμῆματα ἀπὸ τὴ μετάφραση τοῦ «Ὁδοιπορικὸ τῆς Θεσσαλίας», ποὺ θὰ δεῖ ὁλοκληρωμένη τὸ φῶς τῆς δημοσίευσής της, ὅπως εἶδαμε, τὸ 1979: στὸ περιοδικὸ *Καινούργια Ἑποχὴ* δημοσίευσε ἓνα τμῆμα τῆς τὸ 1962⁶ καὶ ἓνα ἄλλο τὸ 1976 στὴ βραχύβια περιοδικὴ ἔκδοση *Κείμενα τοῦ Βόλου*.⁷ Στὸ μεταξὺ, τὸ 1973, ὁ Κυριάκος Σιμόπουλος

1. Τὸ δημοσίευμα ἀποτέλεσε τὸ ἕκτο στὴ σειρὰ «Ἑλληνοσκανδιναβικὴ Βιβλιοθήκη». Ἔχω τὴν τύχη νὰ ἔχω στὰ χέρια μου, ἀπὸ τὴ φιλικὴ προσφορὰ τοῦ Φάνη Ι. Κακριδῆ, τὸ ἀντίτυπο ποὺ ὁ μεταφραστὴς δώρισε στὸν Ι. Θ. Κακριδῆ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1980 μετὰ μιὰ θερμὴ ἀφιέρωση.

2. Βλ. Κυριάκος Ντελόπουλος, *Νεοελληνικὰ φιλολογικὰ ψευδώνυμα*, Ἀθήνα 1969, σ. 53 καὶ σ. 105 [= 2005, σ. 82 καὶ 302].

3. Βλ. τὶς ἀναφορὲς στὸν Σουηδὸ περιηγητὴ τοῦ Νίκου Βέη στὴ μελέτη τοῦ Ἀριστοτέλη Κ. Σταυρόπουλου «Οἱ περιηγήσεις στὴ Θεσσαλία τῶν Σουηδῶν J. J. Björnsthål (1779) καὶ A. F. Sturtzenbecker (1784). Αὐτόγραφα τους σὲ κώδικες μοναστηριῶν καὶ χρονολογικὰ σημειώματα τῆς ἐποχῆς. Προεκτάσεις πάνω σὲ προβλήματα μελέτης τοῦ περιηγητισμοῦ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο», *Δελτίο τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας* 25 (1982), 431-433.

4. Christian Callmer, «Ὁ Σουηδὸς ἀνατολιστὴς Björnstaahl καὶ τὸ ταξίδι του στὴ Θεσσαλία στὰ 1779», *Νέα Ἑστία* 54 (1953), τχ. 629, 1305-1312.

5. Στὸν τόμο 3 (1954), 103-115 μετὰ κάποιες ἀλλαγὲς στὸν τίτλο τοῦ ἁρθροῦ («Ὁ Σουηδὸς ἀνατολιστὴς Jacob Jonas Bjoernstaahl καὶ τὸ ταξίδι του στὴ Θεσσαλονίκη καὶ στὴ Μακεδονία —ἀντὶ τῆς Θεσσαλίας— στὰ 1779») καὶ ἀνάτυπο μετὰ δική του σελιδαρίθμηση. Ἐνα μικρὸ τμῆμα τοῦ ἀναδημοσιεύτηκε καὶ στὶς τελευταῖες σελίδες (138-140) τῆς μετάφρασης στὰ ἑλληνικά τοῦ Ὁδοιπορικὸ τοῦ Björnsthål (γιὰ τὸ δημοσίευμα βλ. ἀμέσως πρὶν κάτω στὸ κείμενο).

6. «Σουηδία. Γράμμα ἀπὸ τὸ Βόλο, 1779 τοῦ Jacob Jonas Björnsthål», *Καινούργια Ἑποχὴ* 7, τχ. 26 (1962), 241-250· τὸ τμῆμα αὐτὸ ἀντιστοιχεῖ στὶς σελίδες 33-44 τοῦ βιβλίου.

7. «J. J. Björnsthål. Ὁδοιπορικὸ ἀπὸ τὴ Λάρισα στὰ Τέμπη, 10-27 Ἰουνίου 1779», *Κείμενα τοῦ Βόλου* τχ. 1 (1976), 7-13· τὸ τμῆμα αὐτὸ ἀντιστοιχεῖ στὶς σελίδες 120-137 τοῦ βιβλίου.

εἶχε ἀναφερθεῖ καὶ αὐτός, στὸν δεύτερο τόμο τοῦ ἔργου του *Ξένοι ταξι-
διῶτες στὴν Ἑλλάδα*, στὸ ἐλληνικὸ ταξίδι τοῦ Björnstähl.⁸ Στὸ θέμα τῆς
περιήγησής του στὴ Θεσσαλία θὰ ἐπανέλθει μὲ νέα στοιχεῖα ὁ Ἀριστοτέ-
λης Σταυρόπουλος μὲ ἄρθρο του δημοσιευμένο τὸ 1982 στὸ *Δελτίο τῆς
Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας*.⁹

II

Τὸν Μάρτιο λοιπὸν τοῦ 1779, ὁ ἐλληνομαθὴς Σουηδὸς περιηγητὴς ἔφτα-
σε στὰ Τρίκαλα καὶ θεώρησε σκόπιμο νὰ ἐπισκεφτεῖ τὸν τοπικὸ ἀρχιε-
ρέα, τὸν ἐπίσκοπο Τρίκκης. Μὲ δέχτηκε μὲ μεγάλη εὐγένεια, δηλώνει ὁ
Björnstähl καὶ συνεχίζει: ἡ συζήτησή μας πέρασε ἀμέσως σὲ θέματα παι-
δείας καὶ στὸν ἱεράρχη φάνηκε ἀρκετὰ παρὰξενό ὅτι στὸν μακρινὸ Βορρὰ
μαθαίνουμε τὰ ἐλληνικά. Τοῦ «φάνηκε τόσο παρὰδοξο ποὺ μιλοῦσα ἐλλη-
νικά, ὅσο ἀπροσδόκητο ἦταν καὶ γιὰ μένα, ἀκούοντας ἱεράρχη στὴν Ἑλ-
λάδα νὰ μιᾷ γιὰ τὸν Ἰσαάκ Νέφτωνα —ἔτσι πρόφερε στὰ ἐλληνικά ὁ
μητροπολίτης τὸ ὄνομα τοῦ Newton».¹⁰ Ὁ Ἀμβρόσιος ὁμῶς τοῦ μίλησε
καὶ γιὰ τὸν Γερμανὸ φιλόσοφο καὶ μαθηματικὸ Χριστιανὸ Βόλφ (Wolff)
ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν Ὁλλανδὸ ἱατρὸ καὶ χημικὸ Χέρμαν Μπουρχάβε (Boer-
haave) («καὶ [γιὰ] ἄλλους», σημειώνει ὁ Björnstähl, καὶ συνεχίζει: «τοῦ
ὑπέδειξε νὰ προσθέσει στὰ μεγάλα αὐτὰ ὀνόματα καὶ τοῦ φὸν Λιννέ».¹¹
πρόκειται βέβαια γιὰ τὸν σύγχρονό τους διάσημο Σουηδὸ βοτανολόγο
Carl von Linné —ἡ Linneus στὴ λατινικὴ ἐκφορὰ τοῦ ὀνόματός του—
ποὺ γεννήθηκε τὸ 1707 καὶ πέθανε ἓνα χρόνο πρὶν ἀπὸ τὴ συνάντησή του
στὰ Τρίκαλα τῶν δύο ἀνδρῶν, τὸ 1778.

III

Τὸ πανομοιότυπο ποὺ ἀκολουθεῖ ἀποδίδει τὴ σελίδα 98 τοῦ πέμπτου τό-
μου τῶν ταξιδιωτικῶν ἀπομνημονευμάτων τοῦ Björnstähl στὰ σουηδικὰ
—εἶναι ἡ ἔκδοση ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Μυστακίδης γιὰ νὰ ἀποδώσει στὰ
ἐλληνικὰ ὅ,τι ὀνόμασε («Τὸ ὁδοιπορικὸ τῆς Θεσσαλίας»). Στὶς τελευταῖες
γραμμὲς τῆς σελίδας ἀναφέρονται καὶ τὰ ὀνόματα τοῦ Newton, τοῦ Wolff
καὶ τοῦ Boerhaave τὰ ὁποῖα, κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Björnstähl, τοῦ τὰ
ἀνέφερε ὁ Τρίκκης Ἀμβρόσιος στὴ συνομιλία τους.

Ἄς σημειωθεῖ πάντως πῶς ὁ Ἀμβρόσιος δὲν πρέπει νὰ ὀνόμασε τὸν

8. Ἀθήνα 1973, σ. 426-438.

9. «Οἱ περιηγήσεις στὴ Θεσσαλία...», σ. 427-459.

10. Χρησιμοποιοῦ τὴ μετάφραση τοῦ Ἀντώνη Μυστακίδη.

11. Στὴ σουηδικὴ ἔκδοση τὰ σχετικὰ στὴ σ. 98 τοῦ πέμπτου τόμου (βλ. τὸ πανο-
μοιότυπό της στὴν ἐπόμενη σελίδα) καὶ σ. 67 τῆς ἐλληνικῆς μετάφρασης· βλ. πρὶν κάτω
στὸ κείμενο κάποιες παρατηρήσεις γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Ἑλληνας μεταφραστὴς
ἀπέδωσε στὰ ἐλληνικά τὸ ὄνομα τοῦ Newton, ποὺ ὁ Ἀμβρόσιος τὸν ὀνόμαζε «Νεύτωνα».

98 J. J. BJÖRNSTÅHLS RESA; DEL 5.

landet igenom sina penningar; hvarmedelst de til och affätta de Turkiike *Agas* eller Höfdingarne. Den konstige Greken förstår altid at formera sig partier, hälst när han har penningar. Grekerne få dock icke bruka vapen; de töras ej gå ut på gatan med annat vapen, än en liten knif; då Turkarne däremot äga frihet at nyttja alla slags gevär. I Staden äro ock Judar; men få och fattige, få at de icke en gång hafva någon Rabbin här. Nästan inga Frankar äro här bosatte. Jag träffade endast en, nemligen en Frank Medicus eller Apothekare, hemma ifrån Provence, benämd *Mazon*, hvilken vistats här 2 å 3 år och har satt sig ned här, ehuru han för ingen del var nögd med orten. Denne Man ägde vackra insigter och visade mig mångfaldig höflighet. Desutom var här en Grekisk Medicus ifrån Morea, benämd *Barozzi*, som på visst sätt kunde anses såsom half Frank, emedan han studerat i Venedig. *Trikkala* är en osund plats, både i anseende til luften, vatnet och födan; däraf nödgas de fleste Invånare om sommaren utflytta på landet, om de vilja undgå sjukdomar. Jag besökte genast Årke-Biskopen af *Trikkala*. Prelaten lefde väl instängd för almännas rädfans skul; men emottog dock mit besök, och det med all höflighet. Discoursen föll naturligt vis straxt på lärda saker, och förekom det Hans Högvärdighet nog underligt, huru man förstår Grekiska långt bort i Norden. Han ägde eljest både Bibliothek och kunskaper. Så besynnerligt det förekom honom at höra mig tala Grekiska, likaså oväntat blef det äfven för mig, at af en Prelat i Grekland höra talas om *Iaac. Newton*, så kallade han *Newton*, om *Wolf*, om *Boerhaave* m. m. Jag lärde honom

Newton «Νέφτων», όπως ο δημοτικιστικός ζήλος του Μυστακίδη τὸ ἀπέδωσε στὰ ἑλληνικά, ἀλλὰ πιθανότατα «Νεύτων». Ὁ Σουηδὸς ἀκροατὴς του ἔγραψε βέβαια τὴ λέξη μὲ τὸ γράμμα f («Nefton») ἀλλὰ θεωρῶ πὼς ἂν ὁ Ἀμβρόσιος ἔγραφε τὴ λέξη θὰ χρησιμοποιοῦσε τὴ δίφθογγο ευ. Γιὰ τὸν τρόπο ἄλλωστε ποὺ ὁ Ἀμβρόσιος χρησιμοποιοῦσε —καὶ ἔγραφε— τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα τὴν ἐποχὴ ποὺ συναντήθηκε μὲ τὸν Σουηδὸ περιηγητὴ διαθέτουμε ἓνα ἰσχυρὸ τεκμήριο: τὴν ἰδιόγραφη ἀφιέρωσή του στὸ ἀντίτυπο τῆς *Παλαιᾶς καὶ Νέας Γεωγραφίας* τοῦ Μελετίου ποὺ δώρισε τὸ 1779 στὸν Björnsthål. Στὸ ἀντίτυπο ποὺ σώζεται ὡς σήμερα στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Οὐψάλας διαβάζουμε:¹²

«Αἰτήσῃ τοῦ περιηγητοῦ κυρίου Ἰακώβου Σβέτζου δεδωρήται τῇ αὐτοῦ φιλομαθείᾳ ἡ παρούσα βίβλος παρὰ τοῦ ἐπισκόπου Τρίκκης Ἀμβροσίου, ὅπως ἔχη καὶ ἐν τῇ βίβλῳ ταύτῃ ἀμυδρῶς καθορᾶν, ὅσα πρότερον αὐτοῖς ὅμμασιν ἀκριβέστερον ἐθεάσατο, ἐν τῷ διέρχεσθαι τὴν γῆν δωδεκαετίαν ὄλην: 1779: μαρτ: 22:»

IV

Στὸν Σουηδὸ περιηγητὴ προκάλεσε μεγάλη ἐντύπωση τὸ γεγονὸς πὼς ἓνας Ἕλληνας ἱερωμένος, ὁ ὁποῖος μάλιστα ζοῦσε στὰ τουρκοκρατούμενα Τρίκαλα, γινώριζε τὰ τρία αὐτὰ διάσημα ὀνόματα τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπιστήμης.

Δὲν προκαλεῖ βέβαια σήμερα τὴν ἴδια ἐντύπωση, καθὼς γνωρίζουμε πὼς στὰ 1779 τὸ ὄνομα τοῦ Νεύτωνα καὶ τοῦ Βόλφ δὲν ἦταν ὀνόματα ἄγνωστα σὲ ἓνα λόγιό κοινό. Τὴν περιέργειά μας προκαλεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἀμβρόσιος, γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν γνωρίζουμε τίς σπουδὲς ποὺ ἔκανε καὶ τὸ περιβάλλον μέσα στὸ ὁποῖο συγκροτήθηκε ἡ πνευματικὴ του προσωπικότητά, ¹³ ἀνέφερε ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ ὀνόματα καὶ ἐκεῖνο τοῦ Ὁλλανδοῦ Hermann Boerhaave. Ποιὸς ἦταν ἄραγε ὁ δίαυλος τῆς πληροφόρησής του; Τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα μὲ ὁδηγοῦν στὴν ὑπόθεση πὼς ὁ Νικόλαος Ζερζούλης ἦταν πιθανὸν ἐκεῖνος ποὺ τὸν εἶχε ἐνημερώσει.

Ὁ Ἀμβρόσιος, πρὶν ἐκλεγεῖ τὸ 1764 ἐπίσκοπος Τρίκκης, ἦταν πρωτοσύγγελος τοῦ μητροπολίτη Λαρίσης, ὁ ὁποῖος ὅμως ἔδρευε τότε στὰ Τρίκαλα, τὴν Τρίκκη. Στὴ σχολὴ τῆς πόλης αὐτῆς ὁ Νικόλαος Ζερζούλης δίδαξε «ὕπερ τὰ 12 ἔτη», δηλαδὴ στὸ διάστημα ἀπὸ τὸ 1735/1736 ca. ὡς τὸ 1748, καὶ ἐνδεχομένως ὁ Ἀμβρόσιος ὑπῆρξε μαθητὴς του. Ἡσχέση ποὺ θὰ ἀναπτύχθηκε μετὰξὺ δασκάλου καὶ μαθητῆ εἶναι πιθανὸ νὰ συντηρήθηκε καὶ μετὰ τὴν ἀποχώρηση τοῦ Ζερζούλη ἀπὸ τὴν Τρίκκη, κα-

12. Βλ. Christian Callmer, «Ὁ Σουηδὸς ἀνατολιστής...», *Νέα Ἑστία* 54 (1953), τχ. 629, σ. 1307 [= *Μακεδονικά*, σ. 107].

13. Βλ. τὸ ἀμήχανο βιογραφικὸ σημεῖωμα ποὺ τοῦ ἀφιερώνει ὁ Παναγιώτης Ἀραβαντινός, *Βιογραφικὴ Συλλογὴ λογίων τῆς Τουρκοκρατίας*, Ἰωάννινα 1960, σ. 7.

θώς τὰ πνευματικὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Ἀμβρόσιου παρέμειναν ζωντανὰ πολλὰ χρόνια μετὰ τὴν ἀποφοίτησή του καὶ τὴν ἄνοδὸ του στὸν ἀρχιερατικὸ βαθμὸ. Τὴν ἐκτίμηση αὐτὴ μᾶς τὴν ἐπιτρέπει ἡ ἐπιστολὴ ποὺ στέλνει στὸν Ἰωάννη Πέζαρο, διακεκριμένο δάσκαλο στὸν Τύρναβο, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1786 — ἐπτὰ χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὴ συνάντησή του μὲ τὸν Σουηδὸ περιηγητὴ — παρακαλώντας τον νὰ τοῦ «ἐξηγήσῃ τὸν 182 παράγραφον ἐν τῷ περὶ ἀναλογιῶν τοῦ μαθηματικοῦ τοῦ κύρ Εὐγεν(ίου) καὶ τὸν 186 καὶ 187 αὐτόθι».¹⁴

Ὅπως εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὴν πρόσφατη ἔρευνα τοῦ Κώστα Πέτσιου, ὁ Ζερζούλης ἀπέδωσε στὰ ἐλληνικά, μὲ μακρὰ σχόλια, τὸ δίτομο ἔργο τοῦ Peter van Musschenbroek, *Elementa Physicae*. Χρησιμοποίησε τὴν ἐκδόση τοῦ ἔργου στὴ Νάπολι τὸ 1745 καὶ ἡ μετάφρασή του θὰ πρέπει νὰ ἐκπονήθηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 1760. Στὸ ἔργο κυριαρχεῖ βέβαια ὁ Νεύτων καὶ ἡ θεωρία του ἀλλὰ στὰ σχόλια τοῦ Ζερζούλη περνοῦν τὰ ὀνόματα καὶ τοῦ Βόλφ, καὶ τοῦ Μπουρχάβε καὶ ἄλλων.¹⁵

Γιατὶ νὰ μὴν εὐσταθεῖ ἡ ὑπόθεση ποὺ θέσαμε: ὁ δάσκαλός του, μὲ τὸν ὁποῖο ἀσφαλῶς θὰ διατηροῦσε ἐπιστολικὲς σχέσεις, νὰ ἐνημέρωνε τὸν φλεγόμενο πνευματικὰ μαθητὴ του γιὰ τὰ νεότερα τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπιστήμης;

Πιστεύω, πάντως, ὅτι ἡ μαρτυρία τοῦ Björnsthäl γιὰ τὸν Ἀμβρόσιο πρέπει νὰ προκαλέσει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἱστορικῶν τόσο τῶν ἰδεῶν ὅσο καὶ τῶν ἐπιστημῶν γιὰ περαιτέρω ἔρευνες καὶ χρήσιμους συσχετισμούς.¹⁶

Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

14. Ἡ ἐπιστολὴ σώζεται στὸ Ἀρχεῖο Τυρνάβου ποὺ ἀπὸκειται στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη. Τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς ἔχει δημοσιεύσει ὁ Μιχ. Θ. Λαφαζάνης, «Πέντε ἀνέκδοτες ἐπιστολὲς ἐπισκόπων πρὸς τὸν Ι. Πέζαρο τοῦ Τυρνάβου (1783-1786)», *Ἡ Λάρισα καὶ ἡ περιοχὴ τῆς ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα*. Πρακτικὰ Συνεδρίου, Λάρισα 1997, σ. 117. Ὁ ἀναφερόμενος στὴν ἐπιστολὴ Εὐγένιος εἶναι βέβαια ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης καὶ τὸ «Μαθηματικόν» του εἶναι ἡ μετάφραση ἔργου τοῦ J.-A. Segner ποὺ δημοσίευσε στὴ Λιψία τὸ 1767 μὲ τὸν τίτλο *Τῶν μαθηματικῶν στοιχείων αἱ πραγματεῖαι αἱ ἀρχοειδέσταται* (βλ. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique... XVIIIe siècle*, τ. 2, Παρίσι 1928, ἀρ. 668, σ. 69). Οἱ ἀπορίες τοῦ Ἀμβρόσιου ἀφοροῦν ὅσα δημοσιεύονται στίς σ. 97-98 καὶ 99 τῆς ἐντυπῆς ἐκδόσεως.

15. Βλ. τὰ σχετικὰ στὴν πρόσφατη μελέτη τοῦ Κ. Θ. Πέτσιου, «Νικόλαος Ζερζούλης (ca. 1710-1773) καὶ Petrus van Mussechenbroek (1692-1761). Νέα στοιχεῖα», *Ὁ Ἑρατιστὴς* 23 (2001), 55-96· ἰδίως σ. 62-63, 69.

16. Γιὰ παράδειγμα τὸ ὄνομα τοῦ Boerhaave ἀναφέρεται καὶ στὸ ἔργο τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη, *Τὰ ἀρέσκοντα τοῖς φιλοσόφοις*. Τὸ ἔργο τὴν ἐποχὴ ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει δὲν εἶχε τυπωθεῖ — θὰ ἐκδοθεῖ στὴ Βιέννη τὸ 1805 — ἀλλὰ μποροῦν νὰ ἀναζητηθοῦν στοιχεῖα ἀπὸ τὴ χειρόγραφη παράδοσή του. Στὴν ἐντυπὴ μορφή ἡ ἀναφορὰ στὸν Boerhaave βρίσκεται στίς σ. 194, 284, 299 σημ. 2 κ.ἄ.